

OP WEG NAAR EEN NIEUWE POLITIEKE CULTUUR

Klasse en stemgedrag in laatmoderne samenlevingen

Culturele en immateriële thema's als vrijheid, orde en veiligheid zijn in de nieuwe politieke cultuur belangrijker geworden dan 'oude' economische thema's. Dit heeft in veel westerse landen geleid tot een verschuiving in stemgedrag: het traditionele patroon van een linkse arbeidersklasse en een rechtse middenklasse is steeds verder afgekalfd. De 'materiële' verklaring voor deze ontwikkeling stelt dat door de toenemende welvaart economische kwesties steeds minder relevant zijn geworden, zodat immateriële thema's zoals vrijheid en emancipatie aan belang wonden. Een tweede, godsdienstsociologische verklaring, stelt dat culturele thema's politiek steeds belangrijker zijn geworden door de toenemende ontkerkelijking. Peter Achterberg toetst deze twee verklaringen.

Inleiding

Het moet rond de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezingen van 2002 zijn geweest, dat ik een radio-interview beluisterde dat ergens op straat in deze stad werd gehouden. Een journalist van Radio 1 vroeg twee aanhangers van Pim Fortuyn, een oudere vrouw en haar zoon, waarom zij zich zo aangetrokken voelden tot het gedachtegoed van Pim. Redenen als 'toegenomen onveiligheid', 'normen en waarden', 'herstellen van de orde' en 'problemen met allochtonen' passeerden de revue. Toen de journalist ontdekte dat de vrouw een AOW-uitkering ontving en dus afhankelijk was van staatssteun, vroeg hij verbaasd of zij dan niet beter op een partij kon stemmen waar haar economische belangen in betere handen waren. Moeder en zoon wuifden dit argument resoluut weg: de toegenomen onveiligheid, het gebrek aan normen en waarden en de problemen met immigranten waren veel belangrijker en moesten dringend worden aangepakt.

Dit verschijnsel, het stemmen op een rechtse partij door mensen in ongunstige sociaal-economische posities, komt tegenwoordig veel vaker voor dan vroeger. Onder politiek sociologen is langzamerhand de consensus ontstaan dat de afgelopen decennia het 'klassieke' patroon van een links stemmende

arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse aanzienlijk is verzwakt.¹ Vaak wordt gesuggereerd dat dit een gevolg is van een verandering van de politieke cultuur (zie bijvoorbeeld Nieuwbeerta 2001; Inglehart en Rabier 1986; Clark 1998; 2001b). Eerder heb ik onderzocht hoe de politieke cultuur van twintig westerse landen in de na-oorlogse periode veranderd is. Het bleek dat oude politieke thema's over economische herverdeling niet of nauwelijks aan belang hebben ingeboet. Nieuwe, culturele thema's als normen en waarden, veiligheid, politieke inspraak, enzovoort zijn echter wel steeds belangrijker geworden. Dergelijke thema's hebben weinig met oude klassenideologieën van doen (zie Achterberg 2004).

In deze bijdrage onderzoek ik in hoeverre de erosie van het vertrouwde patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse veroorzaakt wordt door deze veranderde politieke cultuur in westerse landen. In het eerste deel ga ik na hoe het belang dat wordt gehecht aan oude en nieuwe politieke thema's kan worden verklaard. Daarna kijk ik naar de gevolgen van de nieuwe politieke cultuur voor de mate waarin de arbeidersklasse op linkse en de middenklasse op rechtse partijen stemt.

Een nieuwe politieke cultuur?

De gedachte dat stemgedrag de politieke vertaling is van een conflict tussen klassen over de verdeling van schaarse middelen is in de politieke sociologie lange tijd gemeengoed geweest (zie Lipset 1960; Nieuwbeerta 1996). De sterke oriëntatie van politiek sociologen op economische verdelingskwesties is sinds de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw echter ingehaald door maatschappelijke ontwikkelingen. Zoals Inglehart (1987: 1295) schreef: 'The politics of advanced industrial societies no longer polarize primarily on the basis of working class versus middle class; and the old issues, centering on ownership of the means of production, no longer lie at the heart of political polarization.' De oude politieke cultuur van geavanceerde industriële landen is geleidelijk aan vervangen door een cultuur waarin nieuwe problemen centraal staan (zie Clark 1998; 2001a).

Volgens de meeste onderzoekers onderscheidt deze nieuwe politiek zich van de oude door haar culturele karakter (zie bijvoorbeeld Heath et al. 1990; Clark 1998; 2001b; Rempel en Clark 1997). De meest invloedrijke theorie over de opkomst van nieuwe politiek is die van Inglehart. De centrale gedachte van deze theorie is dat veranderingen in welvaart en materiële zekerheid leiden tot veranderingen in de politieke cultuur. Toegenomen welvaart en materiële zekerheid leiden tot een afnemend belang van oude kwesties, en een toenemend belang van culturele thema's (vgl. Inglehart 1977; 1997; Norris en Inglehart 2004). Als aan de welvaartsvoorwaarde is voldaan, verliezen oude problemen rond herverdeling van schaarse middelen hun relevantie en ontstaat er

'ruimte' voor nieuwe problemen. Hierdoor worden de oude klassengebonden thema's in de politiek geleidelijk vervangen door nieuwe culturele kwesties: thema's als abortus, etnische tegenstellingen en de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen.

Inglehart introduceerde het begrip 'postmaterialisme' als aanduiding voor een waardenstelsel dat minder nadruk legt op oude economische problemen, en een grotere nadruk op nieuwe problemen die te maken hebben met individuele vrijheid en zelfontplooiing. Voor Inglehart zijn postmaterialisten mensen die progressieve visies hebben op deze thema's: ze zijn voor meer vrijheid en persoonlijke emancipatie. Nieuwe politiek wordt hiermee gereduceerd tot nieuw-linkse politiek (McAllister en Studlar 1995; Clark 1998; 2001a). Dit is begrijpelijk gezien de tijd waarin de nieuwe politiek voor het eerst de kop opstak, de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Nieuwe politiek was in die tijd overwegend linkse politiek en ging bijvoorbeeld gepaard met de opkomst van nieuw-linkse sociale bewegingen als de vredesbeweging, de vrouwenbeweging, bewegingen voor meer (homo-)seksuele vrijheden en dergelijke (zie Kriesi 1989; Kriesi en Van Praag 1987).

Vanwege deze gelijkstelling van nieuwe politiek met linkse politiek is Inglehart sterk bekritiseerd. Zijn conceptualisering en operationalisering van postmaterialisme zorgen ervoor dat 'rechtse' postmaterialisten onzichtbaar worden. Zij worden niet herkend als mensen die zich zorgen maken over nieuwe politieke thema's (vgl. Houtman 2003; Flanagan 1979). De reductie van nieuwe politiek tot nieuw-linkse politiek kwam wellicht tot in de jaren zeventig overeen met de werkelijkheid, maar daarna niet meer. Om aan te tonen dat nieuwe politiek wel degelijk rechts kan zijn, wordt vaak gewezen op de opkomst van nieuw-rechtse politieke partijen sinds de jaren tachtig (Ignazi 1992; Veugelers 2000). Ook nieuw-rechtse sentimenten in het electoraat bevestigen dat nieuwe politiek niet persé linkse politiek hoeft te zijn (zie Swyngedouw 1992; 1994; Elchardus 1996; Flanagan en Lee 2003). Bovendien neemt het belang dat mensen toekennen aan culturele kwesties, zowel ter linker- als ter rechterzijde, in tal van westerse landen toe (Achterberg 2004; ingediend). De nieuwe politiek is dus net als de oude verdeeld in een ideologische linker- en rechterflank: 'The point is that the New Right is as much *nonmaterialist* as the New Left' (Flanagan 1987: 1308, zijn cursivering).

Ingleharts verklaring voor de opkomst van nieuwe politiek was alleen gericht op het verklaren van nieuw-linkse tendensen uit de toegenomen welvaart. Er zijn echter geen goede redenen om aan te nemen dat deze materiële verklaring voor de opkomst van een nieuwe politieke cultuur zich beperkt tot de opkomst van nieuw-linkse thema's. Immers, wanneer mensen geen of weinig materiële schaarste kennen, gaan ze zich volgens deze logica zorgen maken om immateriële zaken en het is niet duidelijk waarom dat geen issues als 'herstellen van normen en waarden' of 'inperken van homoseksuele vrijheden' zouden kunnen zijn.

Men kan zich echter afvragen of het toegenomen belang van culturele kwesties wel een gevolg is van toegenomen welvaart, zoals Inglehart beweert. Een alternatieve verklaring voor de opkomst kan worden gezocht in de toenemende secularisering. Binnen de godsdienstsociologie wordt algemeen gesteld dat als gevolg van de ontkerkelijking van laatmoderne samenlevingen de traditionele christelijke religie steeds minder greep op het sociale leven heeft. Hierdoor verliest zij haar vermogen om de gehele maatschappij moreel te 'overkoepelen' (Berger 1967). Onder deze omstandigheden erodeert de evidentie en legitimiteit van traditionele morele waarden die door de dominante kerkelijke traditie geschraagd en gelegitimeerd werden (Wilson 1982).

De vanzelfsprekendheid van gedrag en gedragsregels is hierdoor steeds meer in het geding gekomen, omdat de invloed van de kerk als traditionele gezaghebbende institutie is afgebrokkeld. Mensen houden zich niet meer zonder meer aan regels omdat het zo hoort, of omdat ze niet beter weten. Zoals Berger (1980: 17-19) het formuleert:

The typical situation in which the individual finds himself in a traditional society is one where there are highly reliable plausibility structures. Conversely, [late- PA] modern societies are characterized by unstable, incohesive, unreliable plausibility structures. Put differently, in the modern situation certainty is hard to come by.

In laatmoderne samenlevingen wordt steeds meer van individuen verwacht dat zij keuzes maken.

Tradities verliezen hun vanzelfsprekendheid en een deel van hun relevantie. Geloofsovertuigingen en ideologieën vervagen en geven minder sturing aan het leven. Als ze nog worden gevolgd, schrijven ze op een minder precieze en dwingende wijze voor wat mag en wat moet worden gedaan. Zij ruilen concrete gedragsvoorschriften in voor algemenere waardebetrokkenheid (Elchardus, 2002: 46-7).

Omdat mensen steeds meer moeten kiezen wat zij waardevol vinden, wordt het laatmoderne leven steeds meer gekarakteriseerd als een zoektocht naar juist die zekerheid. Het is dus te begrijpen dat in de meest ontkerkelijkte samenlevingen (en dat zijn vaak de meest welvarende) culturele problemen die te maken hebben met individuele vrijheid en sociale orde belangrijker worden (vgl. Spoorenberg en Van Eersel 2004).

Deze twee verklaringen voor de opkomst van een nieuwe politieke cultuur verschillen in twee opzichten. Ten eerste suggereren ze verschillende oorzaken voor de verandering van de politieke cultuur. De materiële verklaring houdt hiervoor de toename van de welvaart verantwoordelijk en de godsdienstsociologische verklaring de ontkerkelijking. Ten tweede verschillen ze in hun

interpretatie van de aard van de veronderstelde verandering. De materiële verklaring stelt dat een toegenomen belang van nieuwe culturele thema's gepaard is gegaan met een afgenomen belang van oude economische thema's en kwesties. De godsdienstsociologische verklaring stelt eveneens dat het belang dat mensen hechten aan nieuwe culturele kwesties is toegenomen, maar *niet* dat die van klassengebonden thema's is afgenomen.

De meting van politieke cultuur, welvaartsniveau en ontkerkelijking

In totaal worden 21 westerse landen onderzocht.² Voor deze analyse maak ik gebruik van drie gegevensbronnen: door anderen verzamelde informatie over de inhoud van politieke partijprogramma's, de *World Values Surveys* van 1980, 1990 en 2000, en de databank van de *World Development Indicators*. Hieronder zal de meting van de voornaamste concepten worden besproken.

De gegevens over de politieke partijprogramma's zijn beschikbaar voor alle 21 westerse landen over een periode van 1945 tot 1998. Elke zin of elk zinsdeel is gecodeerd op inhoud. Vervolgens is per partijprogramma uitgedrukt hoeveel procent van het hele programma bestaat uit aandacht voor een bepaald onderwerp. Op deze manier kan politieke cultuur worden gemeten als de gemiddelde ruimte die bepaalde thema's innemen in een bepaald jaar in een bepaald land (zie Clark 2001; Achterberg 2004; ingediend). Per land en verkiezingsjaar zijn gemiddelde scores berekend voor culturele en klassenthema's.³ Hieronder wordt toegelicht welke thema's voor het belang van klassengebonden kwesties en van culturele kwesties een index vormen.

De index voor het belang dat politieke partijen in hun programma's toekennen aan klassengebonden kwesties is een combinatie van drie thema's. Het eerste, *sociale rechtvaardigheid*, bevat informatie over de aandacht voor onderwerpen als sociaal-economische gelijkheid, de speciale bescherming van de economisch minder bedeeden, de herverdeling van goederen, en het slechten van klassenscheidingslijnen. Het tweede thema, *welvaartsstaat*, gaat over aandacht voor onderwerpen als sociale dienstverlening en sociale zekerheid. Het derde thema, *overheidscontrole economie*, omvat thema's als de aandacht voor onderwerpen als vrije handel, staatsregulering van de economie, instelling van minimumloon, bescherming van privé-eigendommen, controle over prijzen, lonen en rentestanden, en dergelijke. Aan de hand van een factoranalyse is vastgesteld dat deze drie thema's onderling sterk samenhangen,⁴ wat betekende dat één index voor het belang van economische, klassengebonden thema's gevormd kon worden.

De index voor het belang van culturele kwesties in partijprogramma's is eveneens een combinatie van drie thema's. Het eerste, *normen en waarden*, bevat informatie over de aandacht besteed aan onderwerpen als morele waarden, echtscheiding, abortus, et cetera. Het tweede thema, *minderheidsgroepen*,

beschrijft de aandacht voor minder geprivilegieerde groepen als gehandicapten, homoseksuelen, immigranten, vluchtelingen et cetera. Het derde thema, *recht en orde*, gaat over de aandacht voor onderwerpen als handhaving van alle wetten, criminaliteitsbestrijding, steun voor politie en het harder optreden van rechtbanken. Ook hier bleek uit de factoranalyse dat de drie thema's onderling sterk samenhangen⁵ en dat een index voor de saillantie van culturele kwesties gevormd kon worden.⁶

De *mate van ontkerkelijkheid* in een land en jaar is aan de hand van de *World Values Survey*-data gemeten als het percentage mensen dat geen lid is van een religieuze denominatie.⁷ Om het *welvaartsniveau* van een land in een bepaald jaar te meten is het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking gebruikt, uitgedrukt in koopkrachtpariteiten (in 1995 \$).

Een verklaring van het belang van oude en nieuwe politieke thema's

In tabel 1 wordt het belang van klassenthema's – zoals terug te vinden in programma's van politieke partijen – verklaard uit het welvaartsniveau van een land en de mate van ontkerkelijking.

TABEL 1 Verklaring van belang van klassengebonden thema's, 1980-2000. Nulde-orde correlaties en multiniveau regressie-analyse. Parameterschattingen weergegeven (standaardfouten tussen haakjes). Maximum likelihood. N=53 contexten in 22 landen.

	Correlatie*	Model 0		Model 1	
Constante		-0.03	(0.19)	-0.02	(0.19)
Ontkerkelijking	-0.08			-0.05	(0.14)
Bruto nationaal product	-0.08			-0.07	(0.14)
Variantie contextniveau		0.36	(0.08)	0.36	(0.08)
Variantie landniveau		0.63	(0.24)	0.62	(0.23)
Deviantie		136.19		135.14	
ΔDF				2	

* Pearson r ; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Bron: World Values Survey, 1980; 1990; 2000; World Development Indicators; gegevens over partijprogramma's.

De materiële logica van Inglehart stelt dat het belang van klassengebonden thema's afneemt naarmate landen rijker worden. In tabel 1 wordt hier geen ondersteuning voor gevonden. Zowel de correlaties als de multivariate regressie-analyse wijzen in dezelfde richting: in rijkere landen zijn klassenkwesties van evenveel belang als in minder rijke landen. De godsdienstsociologische verklaring leidt niet tot de verwachting dat het belang van de oude klassenkwesties verandert naarmate landen meer ontkerkelijkt zijn. Deze lijkt hier

bevestigd te worden: er is inderdaad geen verband tussen de mate van ontkerkelijking van een land en het belang van klassengebonden kwesties. In de meest en minst ontkerkelijkte landen zijn deze thema's van even groot belang.

In tabel 2 wordt het belang van culturele kwesties verklaard uit het welvaartsniveau en de mate van ontkerkelijking van een land.

TABEL 2 Verklaring van belang van culturele kwesties, 1980-2000. Nulde-orde correlaties en multiniveau regressie-analyse. Parameterschattingen weergegeven (standaardfouten tussen haakjes); Maximum likelihood. N=53 contexten in 22 landen).

	Correlatie*	Model 0		Model 1	
Constante		0.01	(0.17)	0.00	(0.16)
Ontkerkelijking	0.35***			0.30**	(0.13)
Bruto nationaal product	0.30**			0.23	(0.12)
Variantie contextniveau		0.57	(0.21)	0.44	(0.17)
Variantie landniveau		0.42	(0.14)	0.36	(0.10)
Deviantie		147.50		135.37	
Δ DF				2	

* Pearson r ; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Bron: World Values Survey, 1980; 1990; 2000; World Development Indicators; gegevens over partij-programma's.

De meeste landen zijn tegelijkertijd ontkerkelijkt en veel rijker geworden. Vaak worden deze processen met elkaar in verband gebracht (zie bijvoorbeeld Norris en Inglehart, 2004). De correlaties in tabel 2 wijzen er dan ook op dat zowel de mate van ontkerkelijking als de welvaart in de verwachte richting samenhangen met het belang van culturele thema's. Naarmate landen rijker zijn, zijn culturele problemen belangrijker, en naarmate meer mensen in een land los zijn komen te staan van de kerk neemt het belang van culturele problemen toe. Dit wijst inderdaad op het ontstaan van een nieuwe politieke cultuur in meer welvarende of ontkerkelijkte landen, waarin culturele thema's meer centraal staan.

Om erachter te komen welke factor het meest van belang is voor het verklaren van verschillen in het belang van culturele kwesties is een multivariate analyse verricht, waarin de autonome invloed van beide factoren onafhankelijk van elkaar geschat wordt.⁸ Alleen voor de mate van ontkerkelijking wordt een significante waarde gevonden. De mate van ontkerkelijking verklaart ongeveer 23 procent van de verschillen tussen tijdstippen en 14 procent van de verschillen tussen landen in het belang dat wordt toegekend aan culturele kwesties.⁹ Volgens de materiële verklaring neemt het belang van culturele issues toe omdat landen rijker worden. Echter, deze hypothese moet verworpen worden omdat de mate van ontkerkelijking hiervoor van doorslaggevend belang is.¹⁰ Dit ondersteunt de godsdienstsociologische verklaring.

Stemgedrag in de nieuwe politieke cultuur

In het eerste deel van deze bijdrage heb ik me vooral gericht op de vraag welke factoren bijdragen aan de opkomst van de nieuwe politieke cultuur. In het tweede deel richt ik me op de vraag of de opkomst van de nieuwe politieke cultuur heeft geleid tot veranderingen in stemgedrag: heeft het toegenomen belang van culturele thema's geleid tot een 'nieuw' patroon van een rechts stemmende arbeidersklasse en een links stemmende middenklasse? Stemmen van arbeiders op een rechtse en leden van de middenklasse op een linkse politieke partij zijn slechts mogelijk wanneer aan twee voorwaarden is voldaan. Ten eerste moeten partijen die in economisch opzicht links zijn, in cultureel opzicht ook links zijn. Daarnaast moet de klasse die in economisch opzicht links is, in cultureel opzicht rechts zijn, terwijl de klasse die in economisch opzicht rechts is, in cultureel opzicht links moet zijn. Een grote hoeveelheid onderzoek maakt duidelijk dat in het algemeen aan deze twee voorwaarden wordt voldaan.

Politieke partijen in verschillende landen kunnen inderdaad langs één links-rechts (progressief-conservatief) dimensie worden gerangschikt (Budge et al. 1987; Huber en Inglehart 1995). Partijen ter linkerzijde van het politieke spectrum trekken daarom zowel kiezers met economisch progressieve opvattingen als kiezers met cultureel progressieve opvattingen. Partijen ter rechterzijde van het politieke spectrum trekken zowel kiezers met economisch conservatieve als cultureel conservatieve opvattingen (zie Houtman 2003). Ook de standpunten van politieke elites op economische en culturele thema's zijn één-dimensionaal geordend. Economische progressiviteit gaat bij hen dus samen met progressieve opvattingen op cultureel terrein (zie Middendorp 1991: 253).

Binnen het totale electoraat zijn opvattingen over economische en culturele thema's echter nauwelijks met elkaar verbonden, en vormen ze twee afzonderlijke ideologische dimensies (Lipset 1960; Fleishman 1988; Evans et al. 1996; Houtman 2003). Leden van de arbeiders- en middenklasse kunnen dus progressieve opvattingen op het ene terrein combineren met conservatieve op het andere. De arbeidersklasse is van oudsher voor overheidsingrijpen in de economie en voor de herverdeling van goederen. Zij kenmerkt zich dan ook door economisch progressieve opvattingen. Hiertegenover staat de middenklasse die haar gunstige economische positie tracht te consolideren. De middenklasse heeft daardoor dus belang bij zo min mogelijk herverdeling en overheidsinmenging in de economie. Deze klasse blijkt dan ook overwegend economisch conservatief (zie Lipset 1959; Weakliem en Heath 1994; Achterberg en Houtman 2003). Progressieve en conservatieve opvattingen over culturele kwesties zijn echter precies omgekeerd verdeeld over de klassen. Leden van de middenklasse zijn vaker geneigd er cultureel progressieve waardeoriëntaties op na te houden, terwijl cultureel conservatisme vaker voorkomt bij leden van de arbeidersklasse (vgl. Lipset 1959; Inglehart 1977; 1990; De Graaf 1995; Houtman 2003).

Omdat de arbeidersklasse economisch progressief en cultureel conservatief is, kan zij op basis van economische motieven links en op basis van culturele motieven rechts stemmen. De middenklasse, die economisch conservatief en cultureel progressief is, kan op basis van economische motieven rechts en op basis van culturele motieven links stemmen. Dit betekent dus dat er sprake is van een *cross-pressure effect*,¹¹ waarbij het traditionele patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse wordt ondersteund wanneer de kiezer zich laat leiden door zijn opvattingen over economische thema's en ondermijnd wanneer die over culturele thema's doorslaggevend zijn.

Indien opvattingen over deze culturele kwesties sterker het stemgedrag beïnvloeden dan opvattingen over economische kwesties, zal dit leiden tot meer rechts stemmende arbeiders en meer links stemmende leden van de middenklasse (vgl. Heath et al. 1990; Weakliem 1991; Houtman 2003). De vraag is dus of opvattingen over culturele kwesties het stemgedrag sterker beïnvloeden in de nieuwe politieke cultuur, en of opvattingen over economische kwesties sterker het stemgedrag beïnvloeden in de oude politieke cultuur. De mate waarin problemen als belangrijk worden gezien bepaalt inderdaad voor een belangrijk deel het effect van de opvattingen over deze problemen op het stemgedrag (zie Fournier et al. 2003; Layman en Carmines 1997; Achterberg en Houtman 2004). Als mensen economische thema's het belangrijkste vinden dan zullen zij stemmen aan de hand van hun opvattingen over deze oude problemen, en vinden zij morele en culturele kwesties belangrijker, dan stemmen zij aan de hand van culturele opvattingen (vgl. Flanagan 1987: 1306-1307).

Kortom: indien economische stemmotieven sterker het stemgedrag beïnvloeden, stemt de arbeidersklasse meer op een linkse partij en de middenklasse meer op een rechtse. Naarmate in de politieke cultuur van een land klas-sengebonden kwesties belangrijker zijn is het stemgedrag aan de hand van deze economische opvattingen naar verwachting sterker. Indien culturele motieven sterker het stemgedrag beïnvloeden, stemt de arbeidersklasse meer op een rechtse partij, terwijl de middenklasse vaker op een linkse partij stemt. Naarmate culturele kwesties in een land belangrijker zijn, is naar verwachting het stemgedrag aan de hand van culturele opvattingen sterker.

De meting van stemgedrag, stemmotieven en beroepsklasse

Omdat voor de afhankelijke variabele stemgedrag geen informatie beschikbaar is in de eerste dataverzamingsronde van 1980 van de World Values Survey, beperk ik me in deze analyse tot de laatste twee dataverzamingsrondes.

De afhankelijke variabele *stemgedrag* is gemeten door de respondenten de vraag te stellen op welke partij zij zouden stemmen indien er nu verkiezingen

zouden zijn. De antwoorden op deze vragen zijn vervolgens gehercodeerd in links-rechts scores aan de hand van een door Budge et al. (2001) ontwikkelde links-rechts schaal.¹²

De schaal voor *culturele progressiviteit* bestaat uit een viertal indicatoren: de postmaterialisme-index van Inglehart, een schaal voor seksuele permissiviteit, een schaal voor opvattingen over traditionele en moderne rollen van mannen en vrouwen, en een schaal voor zelfbepaling dan wel conformisme als opvoedingswaarde.¹³

De schaal voor *economische progressiviteit* is gemeten aan de hand van vijf items, waarin wordt gevraagd hoe de respondenten denken over het tegengaan van inkomensverschillen, privatisering, bescherming van werklozen, verantwoordelijkheid van de staat om voor iedereen te zorgen en over de (on)schadelijkheid van competitie tussen mensen.¹⁴

Voor de Europese landen in de wvs 2000 data is voor de meting van *beroepsklasse* zeer gedetailleerde informatie aanwezig over het beroep van de respondenten. Echter, deze informatie is niet aanwezig voor de andere landen en de eerdere dataverzamelingenronde. Wel kan aan de hand van een veel ruwere beroepsindeling een ruwe indeling in een zevental beroepsklassen gemaakt worden.¹⁵ Aanvullend op deze maat voor beroepsklasse, zal ik gebruikmaken van opleidingsniveau (gemeten als de leeftijd van de respondent toen hij of zij de voltijdse opleiding verliet).

Motivering van stemgedrag in de nieuwe politieke cultuur

In tabel 3 zijn de resultaten van een multiniveau-analyse weergegeven.¹⁶ Uit het eerste model in tabel 3 blijkt dat vooral managers en kleine zelfstandigen veel minder links stemmen dan geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeiders. De twee onderscheiden stemmotieven beïnvloeden het stemgedrag: mensen met economisch progressieve opvattingen en mensen met cultureel progressieve opvattingen stemmen meer op een linkse partij.

Het blijkt dat naarmate landen rijker zijn, mensen hun stemgedrag minder laten afhangen van economische stemmotieven. Culturele motieven beïnvloeden het stemgedrag sterker in rijkere contexten. Met andere woorden: mensen die leven in rijkere contexten zullen over het algemeen hun stemgedrag minder baseren op economische en meer op culturele motieven dan mensen in minder rijke contexten. Dit is echter niet toe te schrijven aan het welvaartsniveau van een land. Het blijkt dat culturele stemmotieven in sterk ontkerkelijkte landen sterker leiden tot een stem voor een linkse of een rechtse partij. Zoals blijkt uit tabel 3 valt daarbij het effect van het welvaartsniveau op de invloed van culturele stemmotieven weg. Mensen stemmen niet méér aan de hand van culturele stemmotieven omdat ze in rijkere landen leven, maar omdat ze in meer ontkerkelijkte landen leven – en deze ontkerkelijkte landen zijn vaak ook rijker.

TABEL 3 Effecten van klasse, opleidingsniveau, economische en culturele stemmotieven, en indicatoren voor welvaart van een land, de mate van ontkerkelijking en politieke cultuur op stemmen op linkse partijen in 21 landen (1990-2000) Parameterschattingen weergegeven (standaardfouten tussen haakjes). Multi-niveaumodellen, Maximum Likelihood. N=27.972, in 38 contexten

Onafhankelijke variabelen	Model 1		Model 2 ⁷		Model 3 ¹⁸	
Constante	0.01	(0.11)	0.01	(0.11)	0.01	(0.11)
Wave 1990	0.25 ^{***}	(0.02)	0.25 ^{***}	(0.02)	0.25 ^{***}	(0.02)
Klasse:						
I Managers	-0.26 ^{***}	(0.02)	-2.26 ^{***}	(0.02)	-2.26 ^{***}	(0.02)
II Professionals	-0.09 ^{***}	(0.02)	-0.09 ^{***}	(0.02)	-0.09 ^{***}	(0.02)
III Hoofdarbeiders	-0.12 ^{***}	(0.02)	-0.12 ^{***}	(0.02)	-0.11 ^{***}	(0.02)
IV Kleine zelfstandigen	-0.17 ^{***}	(0.02)	-0.17 ^{***}	(0.02)	-0.17 ^{***}	(0.02)
v Geschoolede handarbeiders	-0.01	(0.02)	-0.01	(0.02)	-0.01	(0.02)
vi Halfgeschoolede handarbeiders	-0.02	(0.02)	-0.02	(0.02)	-0.02	(0.02)
vii Ongeschoolede handarbeiders	0		0		0	
Opleidingsniveau	-0.01 [*]	(0.00)	-0.01 [*]	(0.00)	-0.01 [*]	(0.00)
Economische progressiviteit	0.20 ^{***}	(0.04)	0.20 ^{***}	(0.04)	0.20 ^{***}	(0.04)
Culturele progressiviteit	0.11 ^{***}	(0.02)	0.11 ^{***}	(0.02)	0.11 ^{***}	(0.02)
Welvaartsniveau	0.00	(0.03)	0.00	(0.03)	0.00	(0.03)
Ontkerkelijking	-0.00	(0.01)	-0.00	(0.01)	-0.00	(0.01)
Klassenissue saillantie	0.03 ^{**}	(0.01)	0.03 ^{**}	(0.01)	0.03 ^{**}	(0.01)
Culturele issue saillantie	-0.15 ^{***}	(0.01)	-0.15 ^{***}	(0.01)	-0.14 ^{***}	(0.01)

TABEL 3 Vervolg

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2 ¹⁷	Model 3 ¹⁸
<i>Cross-level interactie-effecten:</i>			
Bruto Nationaal Product X Economische progressiviteit	-0.03 ^{**} (0.01)	-0.03 ^{**} (0.01)	-0.02 [*] (0.01)
Bruto Nationaal Product X Culturele progressiviteit	0.02 [*] (0.01)	0.02 (0.01)	0.01 (0.01)
Ontkerkelijking X Culturele progressiviteit		0.03 [*] (0.01)	0.01 (0.01)
Klassenissue saillantie X Economische progressiviteit			0.05 ^{***} (0.01)
Culturele issue saillantie X Culturele progressiviteit			0.03 ^{**} (0.01)
Residu variantie individueel niveau	0.647	0.647	0.647
Residu variantie intercept	0.257	0.256	0.256
Residu random slope economisch progressiviteit	0.025	0.025	0.023
Residu random slope cultureel conservatisme	0.005	0.005	0.004
Deviantie			
ADF	1	1	2

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001.

Bron: World Values Survey, 1990; 2000; World Development Indicators; gegevens over partij-programma's

Uit tabel 3 blijkt dat in landen waar klassengebonden kwesties van belang zijn economische stemmotieven het stemgedrag sterker beïnvloeden. Iemand die economisch progressief is en leeft in een land waarin klassengebonden thema's van groot belang zijn zal eerder op een linkse partij stemmen dan iemand die net zo economisch progressief is maar in een land woont waarin klassengebonden kwesties minder belangrijk zijn. Naarmate deze thema's minder belangrijk zijn, stemmen mensen dus minder aan de hand van economische motieven. Leden van de arbeidersklasse zullen dan minder en leden van de middenklasse zullen dan juist meer op een linkse partij stemmen.

In landen waar culturele kwesties van belang zijn, beïnvloeden culturele stemmotieven sterker het stemgedrag. Iemand die cultureel conservatief is, zal eerder geneigd zijn op een rechtse partij te stemmen in een land waarin culturele thema's belangrijker zijn, dan iemand die net zo cultureel conservatief is, maar in een land woont waarin culturele problemen minder belangrijk zijn. Naarmate culturele thema's belangrijker zijn, stemt de arbeidersklasse dus vaker op een rechtse partij aan de hand van culturele stemmotieven. De middenklasse stemt aan de hand van deze culturele motieven vaker op een linkse partij.

Conclusie

In deze bijdrage heb ik onderzocht in hoeverre de erosie van het vertrouwde patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse een gevolg is van een verandering van de politieke cultuur in westerse landen. Twee verklaringen voor de opkomst van een nieuwe politieke cultuur zijn aangevoerd. De materiële verklaring stelt dat door een toename van de welvaart in westerse landen de oude politiek die gecentreerd was rond klassengebonden thema's langzamerhand aan belang heeft ingeboet, en dat in plaats daarvan nieuwe culturele thema's belangrijker zijn geworden. De godsdienstsociologische verklaring is uitsluitend gericht op het verklaren van het belang van culturele problemen. Deze stelt dat doordat een proces van ontkerkelijking heeft plaatsgevonden in westerse landen culturele problemen rond individuele vrijheid, gezag en orde aan belang hebben gewonnen. Ik heb onderzocht in hoeverre verschillen tussen landen in het belang van de oude en de nieuwe kwesties, zoals te vinden in de programma's van politieke partijen, verklaard konden worden uit de welvaart en de mate van ontkerkelijking. Het blijkt dat verschillen in welvaart noch leiden tot een afname van het belang van klassengebonden thema's noch leiden tot een groter belang van culturele kwesties. De materiële verklaring voor de opkomst van een politieke cultuur moet dan ook verworpen worden. Voor de verklaring van het belang van culturele kwesties is niet de welvaart maar de mate van ontkerkelijking van doorslaggevend belang, hetgeen de godsdienstsociologische verklaring ondersteunt.

In het tweede deel van deze bijdrage heb ik onderzocht in hoeverre de opkomst van een nieuwe politieke cultuur leidt tot een ‘nieuw patroon’ van een rechts stemmende arbeidersklasse en een links stemmende middenklasse. Samenhangend met het onderscheid tussen de twee typen kwesties, klassen- en culturele kwesties, zijn twee typen stemmotieven onderscheiden, economische stemmotieven en culturele stemmotieven. De eerste ondersteunen het vertrouwde patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse, terwijl de laatste dit juist ondermijnen. Naarmate klassengebonden thema’s van minder belang zijn, stemmen mensen minder aan de hand van hun economische motieven. Zoals al eerder is aangegeven, neemt het belang van deze kwesties echter niet af (Achterberg, 2004; ingediend). Dat het patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse aan het verdwijnen is, is dan ook niet te wijten aan verschillen in het belang van klassengebonden thema’s.¹⁹ Hiervoor is het sterk toegenomen belang van culturele issues verantwoordelijk. In landen waar deze issues belangrijk zijn, stemmen mensen vaker aan de hand van culturele stemmotieven. Deze leiden leden van de arbeidersklasse en leden van de middenklasse steeds vaker tot een stem op een rechtse respectievelijk linkse partij.

De veranderingen in politieke cultuur worden zichtbaar in de opkomst van nieuwe politieke partijen. Zoals in het buitenland al langer het geval is, heeft ons land sinds een paar jaar te maken met nieuw-rechtse tendensen onder de noemer van de LPF (en daarvoor Leefbaar Nederland). Wellicht zal bij de volgende verkiezingen de nieuwe partij van Geert Wilders in de strijd om de gunst van de (nieuw-rechtse) kiezer als winnaar uit de bus komen. In voorgaande verkiezingen hebben deze nieuw-rechtse partijen aanzienlijke steun weten te vergaren onder kiezers in lagere sociaal-economische posities. De behartiging van economische belangen is niet de voornaamste bron van stemmen en populariteit voor dit type partijen. Juist op het culturele terrein worden kiezers getrokken. Hun standpunten over issues als recht en orde, veiligheid en de inpassing van immigranten in onze maatschappij – zonder uitzondering culturele thema’s – leiden kiezers naar deze partijen. Het is waar: om tal van redenen zijn deze partijen nog niet in staat gebleken de gewonnen stemmen vast te houden, maar dat neemt niet weg dat er wel degelijk een electorale voedingsbodemp is voor nieuw-rechtse politieke partijen. Er zijn nieuwe breuklijnen ontstaan die op langere termijn het vertrouwde patroon van een linkse arbeidersklasse en een rechtse middenklasse verder zullen ondergraven.

Noten

¹ Zie hiervoor onder andere Nieuwbeerta (1995; 1996; 2001), Clark en Lipset (2001; 1991), De Graaf et al. (2001), Bartolini (2000), Dogan (1995), Rose en McAllister (1986) en Franklin (1985). Ook andere sociologen bevestigen (vooralsnog voorzichtig) dat in bepaalde landen het belang van klasse voor de verklaring van stemgedrag afneemt. Zo concluderen

Evans et al. dat er in Groot-Brittannië sprake is van zowel 'trendless fluctuation' als van een afname in de mate waarin de arbeidersklasse links stemt en de middenklasse rechts stemt voor de periode 1964 tot 1997 (1999: 93-4; zie ook Weakliem en Heath 1999a,b).

2 In de drie dataverzameling rondes van de World Values Survey data is informatie beschikbaar voor 21 westerse landen, die zullen worden betrokken in ons onderzoek. Het gaat om de volgende landen: Australië (1980-2000), België (1980-1990-2000), Canada (1990-2000), Denemarken (1980-1990-2000), Duitsland (West) (1980-1990-2000), Finland (1980-1990-2000), Frankrijk (1980-1990-2000), Griekenland (2000), Groot-Brittannië (1980-1990-2000), Ierland, (1980-1990-2000), IJsland (1980-1990-2000), Italië (1980-1990-2000), Luxemburg (2000), Nederland (1980-1990-2000), Noorwegen (1980-1990-2000), Oostenrijk (1990-2000), Portugal (1990-2000), Spanje (1980-1990-2000), Verenigde Staten (1980-1990-2000), Zweden (1980-1990-2000) en Zwitserland (2000).

3 Ik heb de data gewogen naar het percentage van de stemmen dat de politieke partijen hebben gekregen bij de verkiezingen om de relatieve invloed van kleine (extreme) splinterpartijen kleiner te maken op de totaalscore van een land. Zou ik dit niet doen, dan zou een splinterpartij in een bepaald land in even grote mate bijdragen aan de totaalscore van dat land als de andere partijen die veel groter zijn en daardoor veel meer invloed hebben op het scheppen van een politiek klimaat.

4 Deze gaf een eerste factor die ruim 39 procent van de variantie binnen de drie thema's kon verklaren. De factor lading voor *sociale rechtvaardigheid* bedraagt 0,71, voor *welvaartsstaat* bedraagt deze 0,53 en voor *overheidscontrole economie* heeft deze een waarde van 0,59. Aan de hand van factorladingen is vervolgens een index voor het belang van klassenkwesaties bepaald. Een hogere score op deze index staat voor een groter belang van klassenkwesaties.

5 Deze analyse leverde één eerste factor die ruim 44 procent van de variantie verklaarde. De factorlading voor *normen en waarden* bedraagt 0,59, voor *minderheidsgroepen* bedraagt de factorlading 0,50 en voor *recht en orde* heeft deze een waarde van 0,82.

6 Voor de mate van ontkerkelijking is informatie beschikbaar voor de jaren 1980, 1990 en 2000. Voor de twee indices voor politieke cultuur heb ik daarom gemiddelden berekend over twee verkiezingsjaren voor 1980, 1990 en 2000. Deze gemiddelden geven het belang van culturele en klassenissues aan en deze zullen dienen als variabelen in de analyses.

7 In deze analyse is gekozen voor inbedding in religieus institutionele kaders omdat binnen een religieuze denominatie betekenis wordt gegeven aan het leven, en (traditionele) waarden worden doorgegeven (Ammerman 1997; zie ook Houtman 2003; Houtman en Mascini 2002; Middendorp 1992).

8 Reguliere regressie-analyse levert ongeveer dezelfde resultaten als de hier gepresenteerde analyse. Echter, deze methode is technisch gesproken niet de beste methode die gebruikt kan worden, omdat de assumptie dat metingen onafhankelijk van elkaar dienen te zijn per definitie geschonden wordt daar het hier herhaalde metingen binnen landen betreft.

9 Aan de hand van het verschil in deviantie (12, 13) en het aantal geconsumeerde vrijheidsgraden (2 df.) kan worden vastgesteld dat het tweede model een significante verbetering is op het eerste model ($p < 0,01$).

10 Dat de verschillen in de tijd verklaard kunnen worden kan dus worden toegeschreven aan het proces van ontkerkelijking dat heeft plaatsgevonden in de twee onderzochte decennia. Verschillen tussen landen kunnen in mindere mate, maar toch verklaard worden uit verschillen in kerkklimaat tussen de landen. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat in een land als de Verenigde Staten kerkklimaat vanouds hoog is, en dat dit het 'tussen landen effect' van ontkerkelijking drukt. Te meer omdat in dit land culturele kwesaties vanouds belangrijk zijn (vgl. Hunter 1992). Niettemin neemt ook in dit land de kerkelijke inbedding af (Norris en Inglehart 2004), en nemen culturele kwesaties toe in belang (Achterberg 2004; Layman 2001; Hunter 1992). Naarmate in landen – ook in de Verenigde Staten – de kerkelijke inbedding afneemt, neemt het belang van culturele thema's toe.

11 Zie Lazarsfeld (1972 [1944]); zie ook Houtman (2003).

12 Deze links-rechts score per partij is de gemiddelde links-rechts positie per partij. Deze is berekend aan de hand van de laatste twee verkiezingsprogramma's voor 1990 en voor 2000. Om deze werkwijze te valideren zijn de toegekende links-rechts scores per partij gecorreleerd met de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van de achterban van die partij. Dit leverde een gemiddelde correlatie van 0,84 (Pearson's r) op. De laagste correlatie bedroeg 0,50 voor Finland (1990) en de hoogste 1.00 voor de Verenigde Staten (beide jaren). Het voordeel van deze links-rechts scores is dat de afhankelijke variabele van interval-meetniveau wordt. Hierdoor hoefde ik niet een ruwe links-rechts dichotomie te maken, die allerlei variatie tussen partijen weg laat vallen. In zo'n dichotomie wordt bijvoorbeeld het verschil tussen de PvdA en D'66 gelijkgesteld aan het verschil tussen PvdA en vvd, terwijl er toch aanzienlijke verschillen bestaan in het beleid dat deze drie partijen voorstaan.

13 De mate van postmaterialisme is gemeten door de respondenten te vragen twee doelen (uit vier mogelijke) te selecteren die in hun ogen de meest belangrijke doelen van de natie zijn. Respondenten die kozen voor 'de vrijheid van meningsuiting beschermen' en 'de politieke inspraak van burgers vergroten' zijn gecodeerd als postmaterialisten (3). Respondenten die kozen voor 'de orde in dit land handhaven' en 'prijsstijgingen tegengaan' zijn als materialisten gecodeerd (1). Respondenten die uit voorgaande doelen een andere combinatie kozen zijn als gemengd gecodeerd (2). Voor Groot-Brittannië (2000) zijn geen waarden voor postmaterialisme beschikbaar. Voor alle andere land/jaar combinaties wel. De schaal voor zelfbepaling dan wel conformisme als opvoedingswaarde bestaat uit een zestal eigenschappen; aan de respondenten is gevraagd aan te geven welke eigenschappen kinderen zouden moeten worden aangemoedigd om te leren. Drie doelen: 'doorzettingsvermogen', 'verbeeldingskracht' en 'onafhankelijkheid' staan daarbij voor een nadruk voor zelfbepaling. Drie andere doelen: 'gehoorzaamheid', 'geloof' en 'goede manieren' staan voor het tegendeel, conformisme. Op deze zes doelen is voor alle land-jaarcombinaties afzonderlijk een factoranalyse uitgevoerd. Hieruit bleek dat de drie doelen die staan voor zelfbepaling sterk op één factor laden, en het doel 'gehoorzaamheid' sterk negatief laadde op deze factor in 30 van de 38 land-jaarcombinaties. In zes land-jaarcombinaties bleken voor enkele doelen de factorladingen onvoldoende hoog ($<0,25$) en kon uiteindelijk een index gemaakt worden uit vijf doelen. Seksuele permissiviteit is gemeten aan de hand van een vijftal oordelen over de toelaatbaarheid (van nooit toelaatbaar(1) tot en met altijd toelaatbaar(10)) van activiteiten als 'buitenechtelijke relaties', 'seks met minderjarigen', 'homoseksualiteit', 'prostitutie' en 'abortus'. De antwoorden zijn onderworpen aan een factoranalyse. In 23 van de 38 land-jaarcombinaties zijn alle vijf vragen gesteld, in 4 land-jaarcombinaties zijn 4 vragen gesteld, en in 8 land-jaarcombinaties is de schaal gebaseerd op slechts drie vragen. Voor alle landen werd steeds één enkele factor gevonden, die stond voor seksuele permissiviteit. Op basis van deze vragen is voor elke respondent een gemiddelde score berekend als deze tenminste op drie van de vijf items een geldige score had.

De index voor de opvattingen over traditionele en moderne rollen van mannen en vrouwen bestaat uit zeven items, overwegend uitspraken van het Likert-type ('zeer mee eens' tot en met 'zeer mee oneens') en stellen dat 'mannen bij een tekort aan werkgelegenheid meer recht hebben op een baan dan vrouwen', 'voor vrouwen een zinvol bestaan zonder kinderen onmogelijk is' en dat 'vrouwen het recht op alleenstaand ouderschap moeten hebben', 'een werkende moeder net zo'n warme en vertrouwde relatie met haar kinderen kan hebben als een niet-werkende moeder', 'het schadelijk voor jong kinderen is als hun moeder werkt', 'de meeste vrouwen eigenlijk niets anders willen dan een huishouden en kinderen' en 'een bestaan als huisvrouw net zo bevredigend is als het verrichten van betaald werk'. In 30 van de 38 land-jaarcombinaties zijn alle zeven vragen gesteld, in één land-jaarcombinatie zijn zes vragen gesteld, in vier land-jaarcombinaties zijn vijf vragen gesteld en in drie land-jaarcombinaties is de schaal gebaseerd op slechts drie vragen. Factoranalyse liet zien dat de antwoor-

den op deze vragen zeer goed schaalbaar waren; er werd zonder uitzondering één enkele dimensie gevonden en alle vragen laadden hoog (>0.25) op deze dimensie. Schaalscores zijn berekend door gemiddelde scores van elke respondent te berekenen die op tenminste drie van de zeven vragen een geldig antwoord hadden.

Nadat voor elke context deze vier schalen gemaakt was, kon de schaal voor culturele progressiviteit vervolgens gevormd door na standaardisering van de vier indicatoren, deze te onderwerpen aan een factoranalyse. Uit deze analyses bleek dat de vier indicatoren consequent laadden op één factor (gemiddelde verklaarde variantie bedraagt 44,5 procent, wat betekent dat bijna de helft van de variantie in de vier afzonderlijke indicatoren door de schaal voor culturele progressiviteit kan worden verklaard). Slechts in één land-jaarcombinatie (Finland 2000) bleek de factorlading van postmaterialisme onvoldoende hoog (<0.25) zodat deze indicator niet is opgenomen in de schaal voor culturele progressiviteit. Daar waar indicatoren ontbreken (bijvoorbeeld postmaterialisme in Groot-Brittannië 2000) is vanzelfsprekend een factoranalyse uitgevoerd met drie indicatoren. Schaalscores zijn als gemiddelde gestandaardiseerde scores toegekend aan respondenten die op tenminste drie van de vier indicatoren een geldige score hebben.

14 In 26 land-jaarcombinaties is informatie over alle items. In negen land-jaarcombinaties is informatie over vier items en in drie land-jaarcombinaties is informatie over drie items. Om te kijken of de scores op deze items schaalbaar zijn is een factoranalyse uitgevoerd, waaruit bleek dat in vijf landen voor één vraag de factorlading te laag was. Voor de land-jaarcombinaties Verenigde Staten 1990, Oostenrijk 1990, Groot-Brittannië 2000, Ierland 2000 en Oostenrijk 2000, werd een te lage factorlading voor de vraag over de reductie van inkomensverschillen gevonden. Schaalscores zijn voor elke respondent berekend die op tenminste drie van de vijf gebruikte vragen een valide antwoord had.

15 Deze indeling lijkt op de befaamde EGP-klassenindeling [zie tabel 3].

16 Hoewel er hier in feite sprake is van een drietal niveaus, te weten het individuele, land-jaarcombinatie en jaarniveau, is er voor gekozen om dit laatste niveau niet als zodanig in de analyses op te nemen, omdat de variantie op dit niveau sowieso laag is. Conform de suggestie van Rasbash et al. (2000: 95) neem ik in de plaats hiervan een dummy op voor dataverzamelingsjaar in het model.

Ten einde dit artikel niet helemaal vol te zetten met tabellen is er voor gekozen de stappen die hiervoor in het analyseproces zijn genomen niet te presenteren. Deze modellen zijn echter het resultaat van luttele andere modellen (van het klassieke nulmodel waarin getoetst wordt of er wel degelijk sprake is van een multi-niveauprobleem (d.w.z. dat individuen binnen contexten meer op elkaar lijken dan individuen tussen contexten), de modellen waarin alleen de hoofdeffecten van de onafhankelijke variabelen zijn opgenomen, tot de modellen waarmee getoetst is of de effecten van het economische en culturele stemmotief daadwerkelijk significant variëren tussen contexten. Er is sprake van een multi-niveauprobleem en ja, de effecten van beide stemmotieven variëren aanzienlijk tussen de contexten. De in de tabel gepresenteerde resultaten zijn gericht op het verklaren van deze variantie. Overigens kan worden gekeken of er een covariantie bestaat tussen de varianties van intercept en slopes. Deze bleken in beide gevallen niet aanwezig (lees: dit gaf geen significante modelverbeteringen) en zijn daarom niet opgenomen in de gepresenteerde modellen.

17 Het tweede model is een uitbreiding van het eerste model, en dus kan getoetst worden of het nieuwe model beter op de data past dan het vorige model. Aan de hand van het verschil in deviantie (4.0) en het aantal geconsumeerde vrijheidsgraden (1 df.) kan worden vastgesteld dat het tweede model een significante verbetering is op het eerste model ($p < 0,05$).

18 Wederom kan getoetst worden of dit model een significante verbetering is op het vorige model: met een verschil in deviantie van 25.1 tegen 2 vrijheidsgraden is dit een zeer significante verbetering ($p < 0,001$).

19 Zie ook Nieuwbeerta (1995) en Achterberg (2004).

Literatuur

- Achterberg, P. (2004) Klassegebonden stemgedrag en de nieuwe politieke cultuur. Stemgedrag en de saillantie van politieke issues in partijprogramma's. *Tijdschrift voor Sociologie* 25: 335-354.
- Achterberg, P. (ingediend) The Decline in Class Voting and the New Political Culture; A Twenty Nation Survey.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2003) Het spook van de rechtse arbeidersklasse: Een culturele verklaring voor 'tegennatuurlijk' stemgedrag. *Sociologische Gids* 50, 8-25.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2004) Klassegebonden stemgedrag, cultureel stemgedrag en nieuwe politiek in de Verenigde Staten, paper gepresenteerd op de S1SWO Sociaal-wetenschappelijke studiedagen te Amsterdam.
- Ammerman, N.T. (1997) *Congregation and Community*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Bartolini, S. (2000) *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, P.L. (1967) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociology of Religion*. New York: Doubleday.
- Berger, P.L. (1980) *The Heretical Imperative. Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*. London: Collins.
- Berger, P.L., B. Berger en H. Kellner (1973) *The Homeless Mind; Modernization and Consciousness*. New York: Vintage Books.
- Budge, I., D. Robertson en D.J. Hearl (red.) (1987) *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budge, I., H.-D. Klingemann, A. Volkens, J. Bara en E. Tanenbaum (2001) *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*. New York: Oxford University Press.
- Clark, T.N. (1998) Assessing the New Political Culture by Comparing Cities Around the World. In: T.N. Clark en V. Hoffman-Martinet (red.) *The New Political Culture*. Boulder: Westview Press, 93-194.
- Clark, T.N. (2001a) What Have We Learned in a Decade on Class and Party Politics? In: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.) *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Boulder: Westview Press, 6-39.
- Clark, T. N. (2001b) The Debate over 'Are Social Classes Dying?' In: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.) *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Boulder: Westview Press, 273-320.
- Clark, T.N. en S.M. Lipset (red.) (2001) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Boulder: Westview Press.
- De Graaf, N.D. (1995) Postmaterialisme, sociale stratificatie en politieke strijd. In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en Mobiliteit*. Assen: Van Gorcum, 202-222.
- De Graaf, N.D., A. Heath en A. Need (2001) Declining Cleavages and Political Choices: The Interplay of Social and Political Factors in the Netherlands. *Electoral Studies* 20: 1-15.
- Dekker, P., P. Ester en A. van den Broek (1999) Fixing Left and Right: Value Orientations According to Middendorp and Inglehart. In: H. de Witte en P. Scheepers (red.) *Ideology in the Low Countries, Trends, Models and Lacunae*. Assen: Van Gorcum, 151-176.
- Dogan, M. (1995) Erosion of Class Voting and of the Religious Vote in Western Countries. *International Social Science Journal* 47: 525-539.
- Elchardus, M. (1996) Class, Cultural Re-alignment and the Rise of the Populist Right. In A. Erskine (red.) *Changing Europe: Some Aspects of Identity, Conflict and Social Justice*. London: Avebury, 41-62.

- Elchardus, M. (2002) *De symbolische samenleving*. Tiel: Lannoo.
- Evans, G., A. Heath en M. Lalljee (1996) Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate. *British Journal of Sociology* 47: 93-112.
- Evans, G., A. Heath en C. Payne (1999) Class: Labour as a Catch-All Party? In: G. Evans en P. Norris (red.) *Critical Elections: British Parties and Voters in Long-Term Perspective*. London, Sage, 87-101.
- Flanagan, S.C. (1979) Value Change and Partisan Change in Japan: The Silent Revolution Revisited. *Comparative Politics* 11: 253-278.
- Flanagan, S.C. (1982) Changing Values in Advanced Industrial Societies: Inglehart's Silent Revolution from the Perspective of Japanese Findings. *Comparative Political Studies* 14: 403-444.
- Flanagan, S.C. (1987) Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review* 81: 1303-1319.
- Flanagan, S.C. en A.-R. Lee (2003) The New Politics, Culture Wars, and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies. *Comparative Political Studies* 36: 235-270.
- Fleishman, J.A. (1988) Attitude Organization in the General Public: Evidence for a Bidimensional Structure. *Social Forces* 67: 159-184.
- Fournier, P., A. Blais, R. Nadeau, E. Gidengil en N. Nevitte (2003) Issue Importance and Performance Voting. *Political Science Quarterly* 25: 51-67.
- Franklin, M. (1985) *The Decline of Class Voting in Britain*, Oxford: Oxford University Press.
- Heath, A., R. Jowell, J. Curtice en G. Evans (1990) The Rise of the New Political Agenda? *European Sociological Review* 6: 31-48.
- Houtman, D. (2003) *Class and Politics in Contemporary Social Science, Marxism Lite and Its Blind Spot for Culture*. Hawthorne NY: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D. en P. Mascini (2002) Why do Churches become Empty, while New Age grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41: 455-73.
- Huber, J. en R. Inglehart (1995) Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies. *Party Politics*, 1: 73-111.
- Hunter, J.D. (1991) *Culture Wars : The Struggle to Define America*. New York: Basic Books.
- Ignazi, P. (1992) The Silent Counter-Revolution; Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe. *European Journal of Political Research* 22: 3-34.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1987) Value Change in Industrial Societies. *American Political Science Review*, 81: 1289-1303.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. en J.-R. Rabier (1986) Political Realignment in Advanced Industrial Society: From Class-Based Politics to Quality-of-Life Politics. *Government and Opposition* 21: 456-479.
- Kriesi H. (1989) New Social Movements and the New Class in the Netherlands. *American Journal of Sociology* 94: 1078-116
- Kriesi, H. en P. Van Praag (1987) Old and New Politics: The Dutch Peace Movement and the Traditional Political Organizations. *European Journal of Political Research* 15: 319-346.
- Layman, G.C. (2001) *The Great Divide; Religious and Cultural Conflict in American Party Politics*. New York: Columbia University Press.
- Layman, G.C. en E.G. Carmines (1997) Cultural Conflict in American Politics: Religious Traditionalism, Postmaterialism, and U.S. Political Behavior. *Journal of Politics*, 59: 751-777.

- Lazarsfeld, P.F., B. Berelson en H. Gaudet (1972 [1944]) *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*, 3e editie. New York: Columbia University Press.
- Lipset, S.M. (1959) Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review* 24: 482-501.
- Lipset, S.M. (1960) *Political Man*. New York: Doubleday.
- McAllister, I. en D.T. Studlar (1995) New Politics and Partisan Alignment. Values, Ideology and Elites in Australia. *Party Politics* 1: 197-220.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Nieuwbeerta, P. (1995) *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries, 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Nieuwbeerta, P. (1996) The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Class Voting in Twenty Countries, 1945-1990. *Acta Sociologica* 39: 345-383.
- Nieuwbeerta, P. (2001) The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Traditional Class Voting in Twenty Countries, 1945-1990. In: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.) *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Boulder: Westview Press, 121-136.
- Norris, P. en R. Inglehart (2004) *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rasbash, J., W. Browne, H. Goldstein, M. Yang, I. Plewis, M. Healy, G. Woodhouse, D. Draper, I. Langford en T. Lewis (2000) *A user's guide to MlwiN*. Centre for Multilevel Modelling Institute of Education University of London.
- Rempel, M. en T.N. Clark (1997) Post-Industrial Politics: A Framework for Interpreting Citizen Politics since the 1960s. In: T.N. Clark en M. Rempel (red.) *Citizen Politics in Post-Industrial Societies*. Boulder, Westview Press, 9-56.
- Rose, R. en I. McAllister (1986) *Voters begin to choose; From Closed Cass to Open Elections in Britain*. Beverly Hills: Sage.
- Spoorenberg, T. en P. van Eersel (2004) *De complete dieptepunten, cd-rom*. Bergeijk: VPRO.
- Steel, B.S., R.L. Warner, N.P. Lovrich, en J.C. Pierce (1992) The Inglehart-Flanagan Debate over Postmaterialist Values: Some Evidence from a Canadian-American Case Study. *Political Psychology* 13: 61-77.
- Swyngedouw, M. (1992) *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. Leuven: ISPO.
- Swyngedouw, M. (1994) De opkomst en doorbraak van Agalev en Vlaams Blok in de jaren tachtig en negentig. *Acta Politica* 29: 453-476.
- Veugelers, J.W. (2000) Right-Wing Extremism in Contemporary France: A 'Silent Counter-revolution'? *The Sociological Quarterly* 41: 19-40.
- Wilson, B. (1982) *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Weakliem, D. (1991) The Two Lefts? Occupation and Party Choice in France, Italy, and the Netherlands. *American Journal of Sociology* 96: 1327-1361.
- Weakliem, D.L. en A.F. Heath (1994) Rational Choice and Class Voting. *Rationality and Society* 6: 243-271.
- Weakliem, D. en A. Heath (1999a) The Secret Life of Class Voting: Britain, France and the United States since the 1930s. In: G. Evans (red.) *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*, 97-136. Oxford: Oxford University Press.
- Weakliem, D. en A. Heath (1999b) Resolving Disputes about Class Voting in Britain and the United States: Definitions, Models, and Data. In: G. Evans (red.) *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press, 281-307.